

Gotiska kyrkor på norra mälärstranden med takryttare

3. *Takryttaren som klocktorn — 4. Liten utblick över
Norden och Europa*

Av NILS SUNDQUIST

När jag vid mitten av 1960-talet påbörjade mina takryttarstudier var det alls inte min mening att driva studierna så långt. Vad som slog mig var att Rhezelius, Hadorph och Grau hade så många takryttarkyrkor i sina bildserier från 1600- och 1700-talens områden norr om Mälaren. Jag ville se om takryttare förekom i lika »ymnig» mån inom övriga konstområden i Sverige och gjorde fördenskull den snabbinventering, som jag redovisat i årsböckerna Uppland 1966 och 1967/68. Jag fann att »norra mälärstranden» stod sig väl i konkurrensen och än mer: jag kom till den uppfattningen att inom vårt uppländska konstområde *västtorn* praktiskt taget saknades inom dess gränser under de tvåhundra åren 1250–1450 och att i stället den arkitektoniskt blygsammare — men i gengäld sirligare — *takryttaren* fick ersätta västtornet. Jag fann fler än ett skäl tala för att norra mälärstrandens kyrkbyggnadskonst under det nämnda långa medeltidsskedet inte kunde fria sig från impulser från ordensväsendets kyrkor, vilka ju praktiskt taget konsekvent avstår från västtorn och i stället använder sig av takryttaren som arkitektonisk livgivare åt kyrkbyggnaden. På ett frappant sätt skilde sig konstområdena norr om Mälaren från exempelvis Gotland, där praktiskt taget alla kyrkor från högmedeltiden står med västtorn. Hur detta särpräglade förhållande skall förklaras är inte gott att säga; ett alternativ till förklaring är att de gotländska kyrktornen hade spejartjänst i ett, internationellt sett, farofyllt kust- och sjöledsläge.

3. *Takryttaren som klocktorn*

Mina takryttaröverväganden förde mig vidare och jag kom in på flera frågor, som knöt an till takryttaren. För det första gällde det spørsmålet om, trots det bevarade materialets ringa omfattning, huvudparten av våra gotiska västtornlösa landskyrkor ändock från början haft takryttare. Den antydda särdeles ringa procenten takryttarkyrkor, som var möjlig att uppspåra, kunde å ena sidan tyda på att vår gotiska rektangulära landskyrka från början stått med obruten, rak takkam. Å andra sidan var det mycket som talade för att takryttaren varit obligatorisk men att den efter hand nedbrutits av destruktiva krafter. För det andra gällde frågan vad takryttaren haft för *uppgift*: var dess roll att symbolisera »himmelsstråvan» eller hade den möjligen en enbart estetisk eller till äventyrs en direkt praktisk uppgift för gudstjänstlivet? Det var vid nu berörda överväganden jag alltmer började luta åt den förklaringen att takryttaren ej sällan varit *klocktorn*. Även med den tolkningen aktualiserad kunde jag dock inte frigöra mig från tanken att alla de tre nyssnämnda alternativen kunnat förenas: takryttarens omisskännliga »höjdstråvan» kunde man svårligen komma ifrån, ej heller dess arkitektoniskt-estetiska verkan och klockbäraryuppgiften, slutligen, låg mycket nära till hands när det gällde ett »taktorn».

Problemet blev närmast för mig att söka efter bäriga kriterier för att några av de takryttare, som framträtt vid inventeringen, haft klockbäraryuppgift.

Snart kunde konstateras att *traditionerna* kring takryttaren som klockbärare överlag var svåra att fånga. Förhållandet får ses mot bakgrunden av att de kyrkor, som haft klocktorn i form av takryttare, förlorat dem så tidigt att minnena av dem förbleknat. Vad som tillika talade för att takryttaren som klockbärare kommit »ur spel» för länge sedan var det faktum att så gott som alla kyrkor, som under sengotiken eller senare ej försetts med västtorn med klockbäraryuppgift, redan alltifrån 1500-talet supplerats med *fristående klockstapel*. Nämnda »garnityr»: kyrka och ett stycke från densamma stående stapel är hos oss,

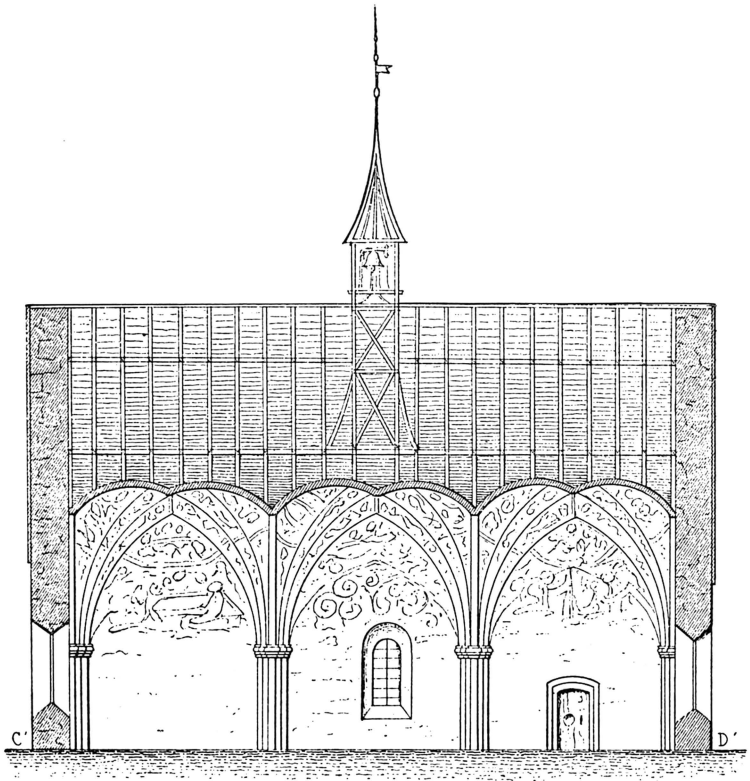

Bild 1. Tegelsmora kyrka, Uppland, teckning av N. M. Mandelgren, 1850-talet. Bilden återger kyrkan från söder i sektion; över takkammen höjer sig i kyrkans mittparti en takryttare, som bär klocka, och där man ser ringningsarmen. Något rep syns dock ej. Ej heller finns i valvet bevarat något hål för ringningsrep, då valven på 1800-talet restaurerats från sprickbildning.

det vet vi alla noggsamt, det vanligaste förhållandet hos landskyrka och kyrkklocka.

Det gällde att beträda nya vägar på jakt efter förlorade klocktakryttare. Ett alternativ, som skulle visa sig ge resultat, var sökandet efter äldre *bilder*, där takryttaren redovisades som klockbärare. Ett annat alternativ var sökandet efter *hål i valven*, som

stod kvar som minnen efter det eller de rep, medelst vilka klockan eller klockorna kunnat ringas från en position nere på kyrkgolvet. Att ett sådant förfaringssätt, dvs repringning, var vanlig vid gotländska kyrkor med klockbärande västtorn framhöll för mig på ett tidigt stadium Erland Lagerlöf. Samtidigt meddelade han att valvhålen skoddes av en träbuff, som på Gotland benämns »sturk». Samma gäller flera öländska torn.

Bildsökandet gav snart ett vackert resultat. Det var då det gällde *Tegelsmora* kyrka. Det är Nils Månsson Mandelgren vi har att tacka för teckningen. Den ingår i hans för sin tid märkliga publikationsverk »Monuments Scandinaves du moyen age», utgivet i Paris 1862. Mandelgren var av allt att döma starkt

Bild 2. Tegelsmora kyrka, foto av den träbuff, som vid ett tidigare tillfälle återfunnits på valvvinden och som mer än troligt utgjort den träskoning i valvet, genom vilken ringningsrepet hängt ner i kyrkan. Träbuffen förvaras i Hembygdsmuseet i Tegelsmora.

gripen av Tegelsmora kyrka, dels därför att den på ett så enastående sätt bevarat sin sengotiska exteriör i gråsten med tegelmönsternurning, dels, och inte minst, för att den bevarat en så sällsport skön valvmålningsskrud. På en av Mandelgrens teckningar ser man kyrkan — som den stod vid hans besök där på 1850-talet — i genomskärning från söder: från den på gotiskt vis högresta takkammens mitt reser sig en takryttare, som bär en klocka, bild 1. Takryttaren revs 1859 strax efter Mandelgrens avritning och klockstapeln på backen öster om kyrkan fick helt överta klockbärraruppgiften.

Då valven över Tegelsmora kyrka, slagna vid mitten av 1400-talet, med tiden blev utsatta för svåra sättningar, måste 1859 en genomgripande förstärkningsombyggnad ske, varvid målningsskruden tragiskt nog totalt spolierades. Det lyckosamma hade dock inträffat att Mandelgren i detalj tecknat av målningarna i samtliga tre valvtravéer och t. o. m. återgivit dem i *färg*. Tegelsmora kyrkas valvmålningar är några av de mest givande inslagen i »Monuments Scandinaves».

Mandelgrens ritning av takryttaren med dess klocka upplyser inte på den punkten hur klockans ringningsrep var anbragt, om hängande ner genom ett hål i valvet eller ev. hängande utför taket ner till marken. Det visar sig att båda alternativen är möjliga. Enligt vad Ingeborg Wilcke-Lindqvist meddelat mig förekom »utanpåmetoden» vid Kungslena med tre takryttare försedda kyrka i Västergötland: ännu så sent som 1918 stod ringare, klädda i svarta rockar, utanför kyrkan och ringde i klocktornet-takryttaren. Med benägen hjälp av prosten Gösta Larsson i Tegelsmora har vi undersökt mittvalvet i Tegelsmora kyrka om där funnits något rephål, men då något sådant ej påträffats kan förklaringen vara att hålet »utlagats» vid valvförstärkningen 1859–1860. Det intressanta är dock, enligt vad Gösta Larsson meddelar, att det ännu i Tegelsmora finns bevarat ett föremål, som stöder tanken att Tegelsmora ringning skett genom rep genom valvet ner i kyrkan. Av någon anledning har valvrepatorören 1859–1860 tagit upp *trämuffen* från rephålet, som kunde tänkas vara hindersam vid valvlagningen. Trämuffen har hittats undanslängd på kyrk-

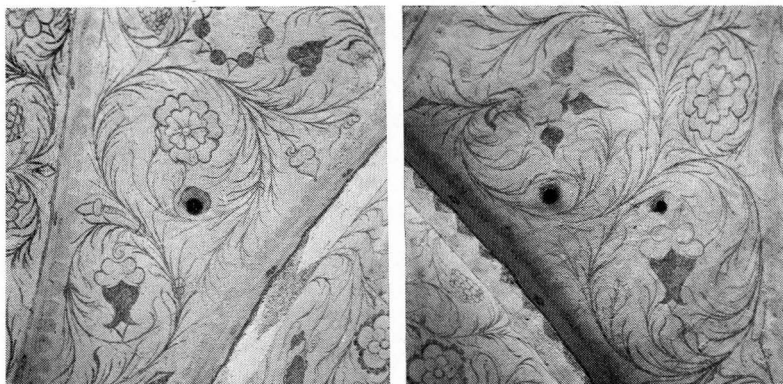

Bild 3. Vaksala kyrka, Uppland, valvet under tornet (nu vapenhus) med hål för ringningsrep.

vinden och har omhändertagits för att bli ett intressant objekt i hembygdsmuseet intill kyrkan, bild. 2.

Innan vi kommer in på nästa takryttarkyrka med rephål i valvet skall jag beröra några spörsmål angående repringning, som ovan aktualiserats, nämligen dels västtorsringning genom valvhål, dels »utanpå»-ringningsmetoden. I Vaksala kyrka strax utanför Uppsala ses ännu i vapenhuset-tornkammaren de hål i valvet, genom vilka ringningsrepen hängt ner till torngolvet, bild 3. I en teckning från 1700-talet, nu förvarad i Nationalmuseum, ses Trefaldighetskyrkans i Uppsala tornhuv från norr krönt av en fritt hängande klocka, bild 4. Fråga är om inte klockan måst ringas genom »utanpå»-metoden. Vid tornhuvens fot ses en taklucka el. dyl.; möjligt kan vara att ringningsrepet hängt ner genom luckan, varigenom ju även replängden fått rimliga proportioner.

En kyrka i uppsalatrakten som av flera skäl intresserat mig är *Funbo*, främst genom att Rhezelius har en så god teckning av dess takryttare 1635 (årsboken *Uppland 1966*, sid. 9, bild 2). Jag tog kontakt med kyrkans initierade kännare, kyrkoherde emeritus Arild Karlén, och frågade om inte mittvalvet hade något rephål. Karlén undersökte valvet både nerifrån kyrkan och på

Bild 4. Helga Trefaldighetskyrkan, Uppsala, dess västtorn från norr enligt ritning från 1700-talet. Takhuvens spets uppbär en klocka, täckt av en mindre huv. På vilket sätt klockan rings anger dock inte bilden. Troligt är att ringningen skett medels utanpåliggande rep från takhuvens glugg nedanför klockan.

valvinden men nödgades meddela att något hål inte stod att finna. Jag bad honom då utöka sin vänlighet med att medelst en kvast borsta rent just på den av mig förmodade hålplatsen. Det gav resultat; ej många borsttag behövdes förrän rephålet var frilagt, bild 5, vilket hastigt utökade vår lista på klocktakryttarkyrkor med ytterligare en.

En av de konsthistoriskt intressantaste landskyrkorna i Uppland är *Tensta*, några mil norr om Uppsala. Det är en höggotisk landskyrka på högsta arkitektoniska nivå. Inte minst ur takryttarsynpunkt är den märklig: vi har i den tidiga tunnvalvskonstruktionen — från tiden kring år 1300 — återfunnit rester av en markant västligt placerad takryttare; ifrågasättas kan om inte sagda takryttare är den tidigast belagda på svenskt område. När

kyrkans stenvalv slogs på 1430-talet, ersattes den höggotiska takryttaren med en ny sådan, vars baskonstruktion ännu finns bevarad i sitt läge på stenvalvet. Det var sistnämnda takryttare Rhezelius avbildade vid sitt besök vid kyrkan 1635. Vid Lars Gezelius' uppmätning av takryttarbasen (se årsboken *Uppland* 1966, sid. 43, bild 37) visste vi ännu inte om det varit en klockryttare, men vid en valvgranskning, företagen i samarbete med

Bild 5. Funbo kyrka, Uppland. Foto av det hål i valvet, där repet hängt ner från den numer försvunna takryttaren. Rephållet har under medverkan av kyrkoherde em. Arild Karlén återfunnits på valvenden. Foto Evert Skirgård.

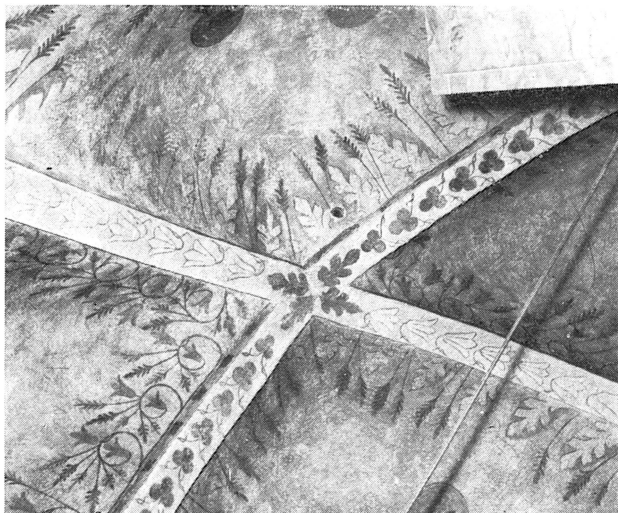

Bild 6. Tensta kyrka, Uppland, med bild av det hål i valvet, där repet löpt upp till den senare takryttaren, från 1400-talet. Rephållet anger att i varje fall den andra takryttaren hade uppgift som klockbärare och att klockan kunde ringas genom rep genom valvet. Foto Lars Gezelius 1967.

den med kyrkans utbyggnad väl förtrogne Carl-Gustaf Branteström, fann vi nerifrån kyrkan uppe i valvet ett rephål praktiskt taget rakt under den över västtravén en gång stående takryttaren, bild 6. Åter kunde vår klocktakryttarserie utökas med ytterligare ett välkommet nummer.

När jag en dag hösten 1969 på Antikvariskt Topografiska Arkivet i Stockholm var sysselsatt med inventering av mälard- landskapens s. k. stjärnringsvalv och hade kommit till *Löts* kyrka i Uppland, fann jag till min häpnad ett tydligt rephål i ett foto från 1908 av kyrkans östligaste valv, bild 7. Rephållet har senare igensatts, det kan inte upptäckas längre. Jag vågar betrakta *Löts* kyrkas rephål som ett kriterium för att kyrkan en gång burit takryttare med klocka.

Bland takryttarkyrkor i Uppland, som haft ryttaren som klocktorn, är *Estuna* den mest intressanta och i vårt ämne mest in-

Bild 7. Löts kyrka, Uppland, med foto av östligaste travéns västdel med rephål för klockringning. Hålet numera utlagat. Foto från 1908 i Antikvariskt-topografiska arkivet, Vitterhetsakademien.

formativa. Sveriges Kyrkor och Estuna kyrkas beskrivare däri, Ingeborg Wilcke-Lindqvist, har vi att tacka för det offentliggjorda, rika Estuna-materialet. Estuna kyrkas långhus samlar sig i tre travéer och det är den östligaste långhustravén, som fångar vårt intresse: där finns ännu att se två rephål för ringningsrepen upp till den forna takryttaren, bild 9. Inte nog med det: i den hålförande valvsvickeln ses ett kalkmålningssmotiv av största intresse. En mansfigur har där uttecknats, en ringare, som med båda händerna griper om rep, vilka målats »ner» från de två ringningshålen. På ett bättre sätt kunde Estuna kyrkas forna egenskap av klocktakryttarkyrka ej demonstreras, bild 8.

Berättigat är att förmoda att ännu fler kyrkor på norra mälstrandens konstområde haft takryttare som klockbärare. Rephål i valven är goda vittnesbörd. Det förmodas att sådana funnits i bl. a. Boglösa, Harg, Härnevi, Vidbo och Österunda, enligt

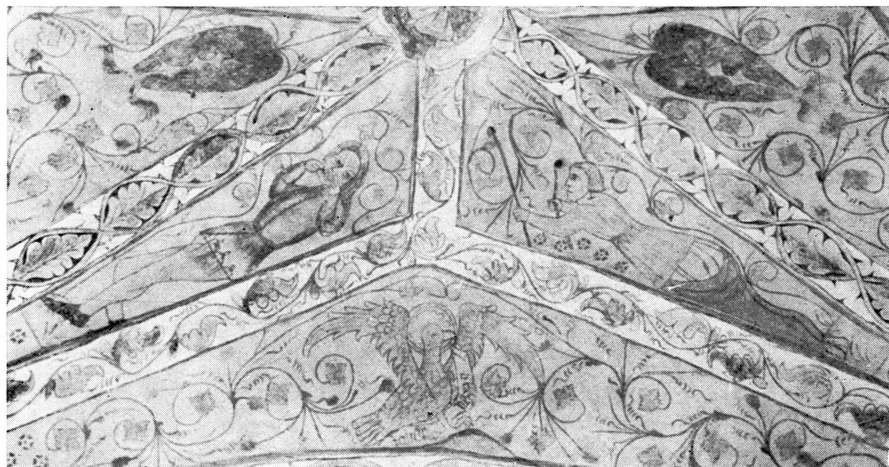
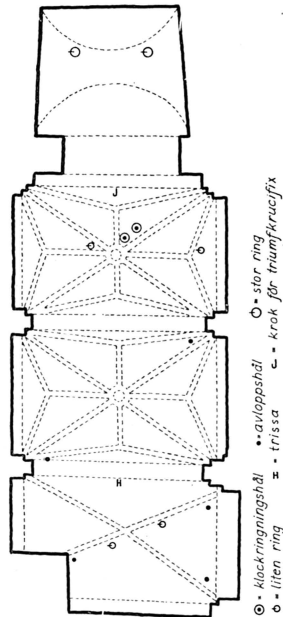

Bild 8. Estuna kyrka, Uppland, bild av långhusets östligaste valv med de två valvhålen för ringningsrepen synliga. Att det är frågan om rephål för ringning markeras av den i valvet utritade, liggande mansfigur, som med båda händerna drar i båda repen genom valvhålen. Efter Sveriges Kyrkor.

vad framlidne konservator Sven Carlsson meddelat mig. Vad valvhålen beträffar bör man göra klart för sig att det tillika finns exempel på att klockan eller klockorna haft sin placering *mellan* valvet och yttertaket. Ett sådant exempel ges i Romfartuna kyrka, där i kyrkans nordöstra parti ett valvhål ses för ett rep, vilket gått upp till en klocka, som hängtt i en upphängningsanordning, fästad vid en takbjälke. Anordningen är numera rekonstruerad efter äldre upplysningar. Sagesman härför är komminister Sven Jönson, som i kyrkan demonstrerat upphängningssättet för mig. Hur långt tillbaka i tiden arrangemanget varit förhanden är svårt att säga. I Norrsunda kyrka finns i korvalvet hål för klockrep.

Efter vad som ovan anförts tror jag vi vågar påstå att takryttaren under medeltiden och senare flerstädes använts som klocktorn. De belägg härför, som ovan givits, knyter an till norra malarstrandens konstområde. Ett flertal exempel skulle kunna anföras även från »landen» söder om Mälaren, men jag inskrän-

Bild 9. Estuna kyrka, plan över kyrkans valv med de å föregående bild demonstrerade rephälen, på uppmätningen markerade av runda ringar med svart prick i mitten. De övriga »småfigurer» som ses i valven är dels järnringar, fästade i valven, dels hål i valvsvicklarna för vattenuttrinring. Efter Sveriges Kyrkor.

ker mig till några få. Tydligt är att *Risinge* kyrka i Östergötland haft en klockbärande ryttare över koret, som ringts medelst ett från klockarmen nedhängande rep. Det framgår av Mandelgrens sektionsritning av kyrkan i »Monuments Scandinaves», 1862, bild 10. Ett flertal hål i korvalvet för mässklockrep från omkring 1500 finns i *Östra Herrestad* i Skåne, bild 11.

Att Öland haft en rik grupp klockryttare och klockbockar på kyrkorna har Ragnhild Boström meddelat mig. I brev av 2 juli 1968 skriver hon:

S:ta Annae kapell, Hammarkinds härad, Ög, finns avbildat i handskriften F c 5 på KB. Denna lilla bok med Rhezelius' reseanteckningar från Öland och i någon mån Småland har på ett par ställen blivit kompletterad av annan hand, möjligen Hadorph, i varje fall av någon vid Antikvitetsarkivet, som bearbetade Rhezelius' material (jfr Öland I: 1, s. 6). Till dessa senare tillägg hör den på s. 67 i F c 5 insatta bläckteckningen av kapellet. På ATA finns foto av teckningen bland

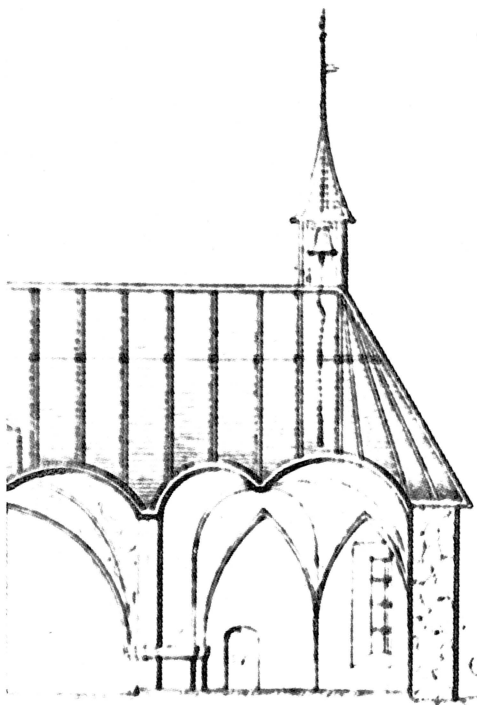

Bild 10. Risinge kyrka, Östergötland, tecknad av N. M. Mandelgren på 1850-talet. Det trigonala kortaket krönes på sin yttersta spets av en takryttare med klocka. Ringningsrepet synes vara fäst i själva kläppen. På teckningen faller det ner endast ovan korvalvet.

Östergötlands kyrkor. S:ta Anna eller Skälvik (dit kapellet hör[de]) är uppslagsordet i ATA. Två »takryttare» till kan diskuteras, de höga spirorna på Resmo och Torslunda kyrkor, avbildade både av Rhezelius och Törnnewall (Törnnewalls teckning av Torslundatornet finns reproducerad på omslaget till Öland I: 1). Alla de Ölandskyrkor Du räknar upp finns avbildade såväl av Rhezelius som Törnnewall. Egby takryttare har fler syskon: ovanpå torntaken i Bredsättra (avb. hos Törnnewall), Gräsgård (Törnnewall) och Högsrum (Törnnewall) finns också små klockbockar. Och utanför torngluggarna hängande klockholkar finns i Mörbylånga (Törnnewall), Gräsgård (Rhezelius) och Stenåsa (Törnnewall). Takryttare för klockor var Böda, Källa och Egby; enbart prydnadsspiror, såvitt

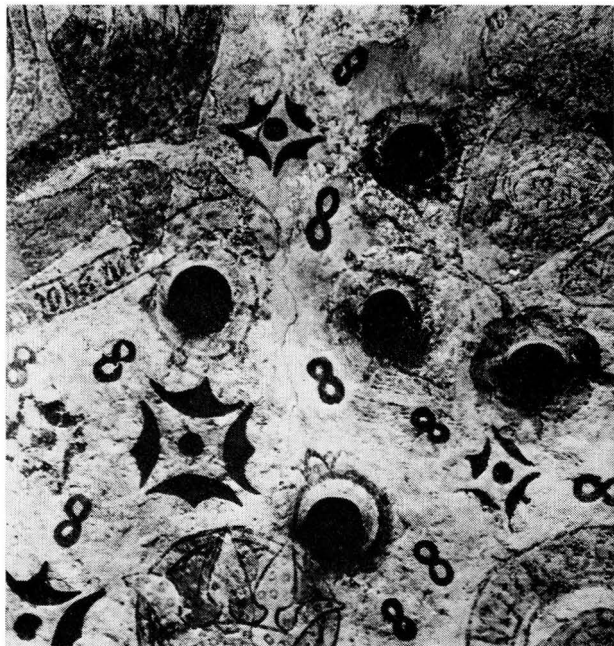

Bild 11. Östra Herrestads kyrka, Skåne, korvalvet med håll till mässklockrep, omkr. 1500. Efter R. Broby-Johansen.

jag kan bedöma av teckningarna, var Högby och N. Möckleby. Jag tror det blir klarare vad jag menar med denna lilla uppställning (Rh = Rhezelius, Tw = Törnwall).

Takryttare för klocka

Böda (Rh, Tw)
Källa (Rh, Tw)
Egby (Rh, Tw)

Prydnadsspira

Högby (Rh, Tw)
N Möckleby (Rh, Tw)
Resmo västtorn (Rh, Tw)
Torslunda do (Rh, Tw)

*Klockholk utanför tornglugg**Klockholk ovanpå tak*

Bredsättra (Tw)

Egby (Rhiz, Tw)

Mörbylånga (Tw)

Gräsgård (Rhiz)

Gräsgård (Tw)

Högsrum (Tw)

Stenåsa (Tw)

Det nu anförda får vara tillfyllest i det här endast ytligt berörda spørsmålet om takryttaren som klocktorn inom svenskt område. Motiverat kan vara att med några ord beröra frågan om repringningssedens praktiska tillämpning inom kyrkorummet. Konstateras kan att kyrkorna synes ha haft *tre* ringningsplatser: dels *mitt i kyrkan*, där ringaren stått och dragit i klockrepet eller klockrepen från den klocka eller de klockor, som hängt ner från takryttaren, dels i *tornvalvet*, som, vilket nyss antytts, varit det vanligaste på Gotland, och slutligen framme i *korrummet*, där repet hängt ner från hål i korvalvet från en klocka, som antingen hängt i ett östligt torn, såsom i Norrsunda, eller som i Risinge i Östergötland, där takryttaren haft sin plats rakt över koret vid takets östligaste spets.

Särskilt iögonenfallande för den gudstjänstfirande församlingen förefaller det ha varit då ringaren, förmodligen iklädd särskild ringardräkt, stått och ringt mitt på kyrkgolvet. Vi har här närmast oss ett folkligt kyrkligt-etnologiskt ämne av nog så stort intresse.

Möjligt är att man i klockornas storlek kan spåra trenden från vekare bärkonstruktioner till stabilare. De tidiga klockorna var förhållandevis blygsamma i omfånget. Ärkestiftets äldsta kyrkklocka, daterad till 1200-talet, tillhör just den takryttarförsedda Tegelsmora kyrka. Den »lätta» klockan kan mycket väl tänkas ha haft sin plats i takryttaren. Under senmedeltiden blev kyrkklockorna tyngre och bredare. Rimligt är att förstoringen gav anledning till kraftigare tekniska arrangemang för upphängningen. Bastant torn i väster med plats för klocka eller klockor eller i annat fall fristående, stabil klockstapel blev ofta påkallat. Härtill bör tilläggas det viktiga förhållandet att klockornas stor-

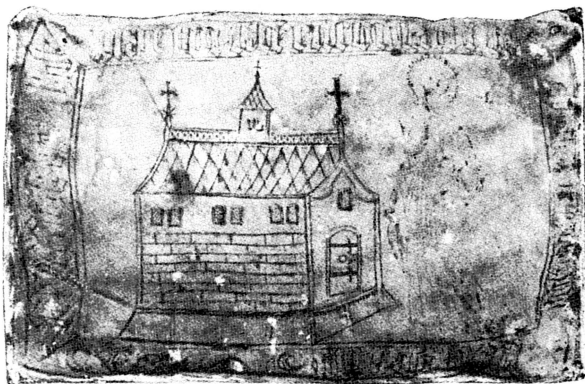

Bild 12. Alfta kyrka, Hälsingland. Bokkudde, 1400-talet, som visar en kyrkbyggnad, krönt av ett taktorn. De markerade linjerna på tornbasen kan tyda på att taktornet tänkts ha klockbärruppgift.

lek starkt kunde variera med hänsyn till arten av deras ringningsuppgift och att upphängningsplats och konstruktion för bäringen kunde skifta.

Beträffande repringningssedens ålder finns det, när det gäller våra förhållanden, en serie expressivt talande bilder, som visar klockors upphängning i och för repringning i mycket tidiga medeltida skeden. Först må nämnas den märkliga runstenen vid Hargs kyrka i Uppland, där man ser en tornuppbbyggnad, bärande en klocka, från vilken ett rep hänger ner till ringaren nere på marken, bild 13. Säkert kännes ej om hargsbilden återgår på en klockstapel eller på ett kyrktorn eller på en takryttare. Vad som under alla förhållanden bilden lämnar besked om är att redan vid kristendomens inträde i våra trakter klockringningstekniken var identisk med den som gällde praktiskt taget ända fram till vår tid.

En annan bild av stort kulturhistoriskt intresse är mittbilden på den kända bonaden från Skog. Bonaden återfanns omkring 1912 i Skogs kyrka i Hälsingland, där den låg som skyddshölje kring kyrkans i en trädrittel förvarade brudkrona. Bonaden fick en utförlig beskrivning i Erik Salvéns studie »Bonaden från Skog»,

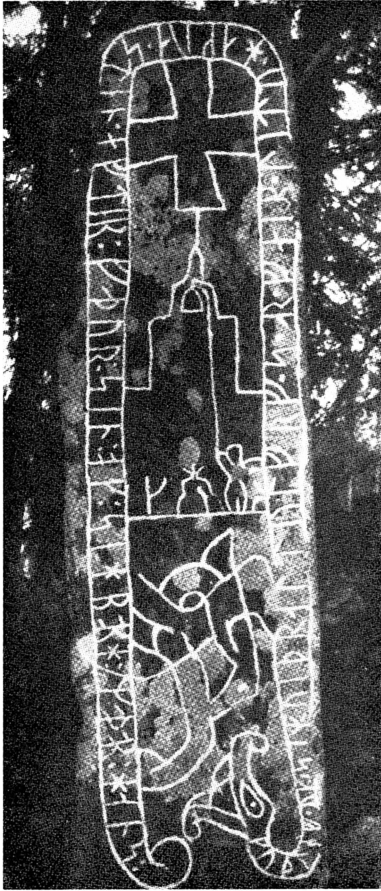

Bild 13. Runsten, Hargs s:n, Uppl., med klocka, som ringes medelst rep. Omkr. 1125–1150.

framlagd som doktorsavhandling 1921. Mittbildpartiet på bonaden upptar två byggnader, dels en kyrkobyggnad med ett mindre kor och dels till höger därom, från åskådaren sett, en klockstapel. Tydligt visas att själva kyrkobyggnaden på sin takkam uppbar en klockbock. Inte nog med det: från klockbommen hänger ett rep ner i kyrkan och där står några personer i färd med att ivrigt ringa. Samma sak gäller om klockstapeln. Man ser tydligt klockan och dess rep och ringare, bild 14.

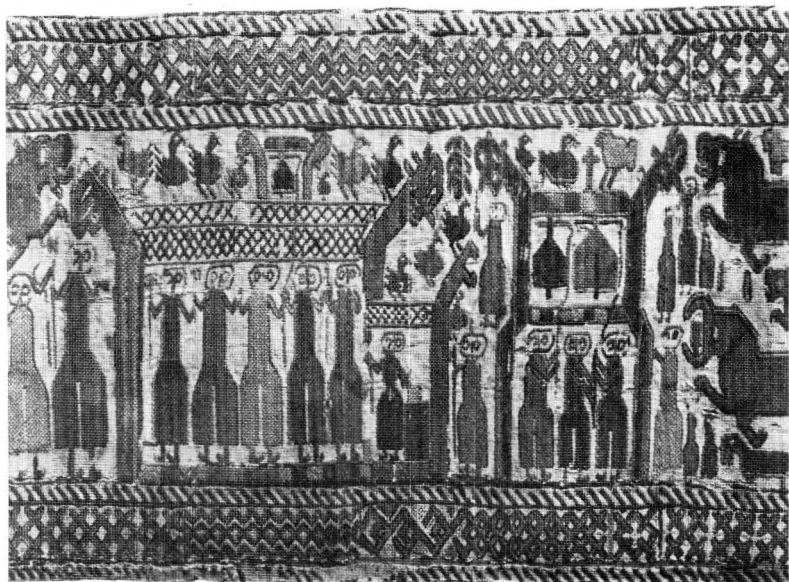

Bild 14. Bonaden från Skog, Hälsingland, dess mittparti. Två byggnadsveik, båda försedda med klockor, som rings, återges. Byggnaden t. v. är en kyrka med långhus, vars gavlar kröns av djurhuvuden och t. h. en mindre korutbyggnad, även dess gavel krönt av ett djurhuvud. Bilden t. h. återger den till kyrkan hörande klockstapeln.

Kyrkbyggnaden. Byggnadens takkam kröns av en klockbock, där klockan tydligt ses. Från klockans ringningsbom nedhänger ett rep, som går ner genom taket och grips av två av de mittre av de fem figurerna, som står i långhuset. Tydligt är att ringningen skett från kyrkans golv. Även klockbockens »gavlar» kröns av djurhuvuden.

Klockstapeln. Stapelns »gavlar» kröns även de av djurhuvuden. Stapeln höjer sig i två »våningar», där två klockor hänger i övre våningen och där tre figurer står i nedre våningen. Från klockornas ringningsbomar hänger ner rep till figurerna, som alla deltar i ringningens repdragning. Bonaden från Skog torde kunna dateras till tidigast omkr. 1150. Efter Salvén.

Bonaden från Skog har varit livligt objekt för dateringar. Schematiskt kan uttalas att dessa gått ut på att bonaden härrör tidigast från 1150-talet och senast från 1100-talets andra hälft, möjligen några år in på 1200-talet. Då emellertid nya studier kring

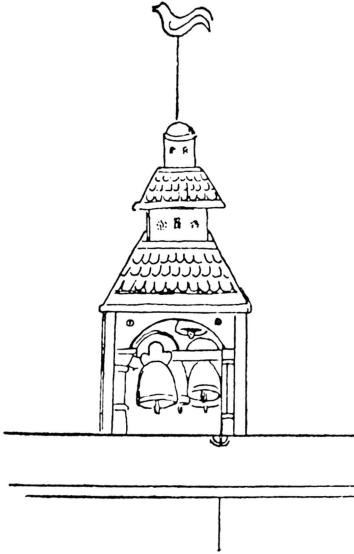

Bild 15. Engelsk handskrift från år 980 utvisande konstruktion för klockor i takryttare. En t. h. utmärkt sträng, som löper genom ett hål, kan tyda på att klockorna ringts medelst rep, som hängt ner genom kyrktaket. Efter Salvén.

den märkliga bonaden pågår, är forskningens sista ord nog ännu inte sagt.

Salvén är den som utförligast redogjort för olika klockupphängningar över takkam. Till hans anförda exempel härpå hänvisas. Bonadens beskrivare återger som komplement till sina studier ett flertal bilder från in- och utrikes orter, där klockuppbärning från takkam demonstreras. I en engelsk handskrift från år 980 e. Kr. — följaktligen i tiden ej så långt avlägsen från runstenen vid Harg — ses tornuppbbyggnad med klockor, från vilkas bom ringningsrep nedhänger, bild 15.

4. *Liten utblick över Norden och Europa*

Det kan vara av intresse att jämsides med inventeringen av takryttarkyrkor i Sverige blicken föres ut över våra grannländer i

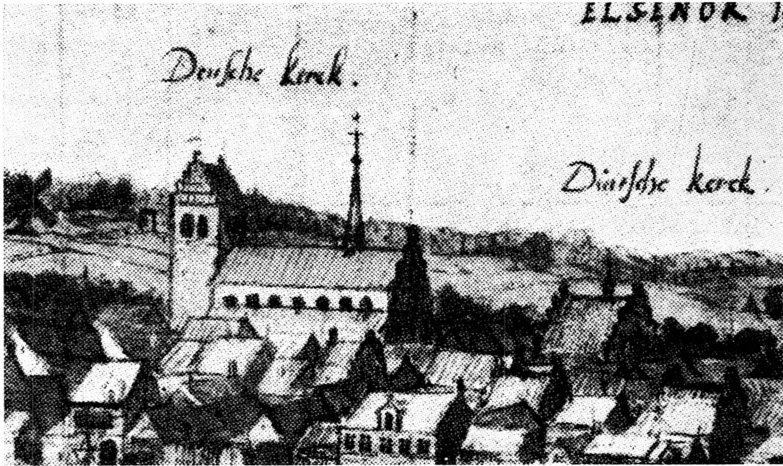

Bild 16. Halsingør, Danmark, sett från Öresund. Stora kyrkan är »Danska kyrkan», den lilla »Tyska kyrkan». Teckning från 1580-talet.

Norden och i tillämpliga delar över de europeiska länder, som stå oss arkitekturhistoriskt närmast. Framhållas må att takryttare på kyrkor inom nu berörda nordiska och europeiska områden är synnerligen vanliga.

Många kyrkor, i synnerhet ordenskyrkorna, bära enbart takryttare, kyrkor med västtorn kan även de ofta ha takryttare. Hos större kyrkor med transept är det vanligt att korsmitten markeras av takryttare. För Norden och det övriga Europa gäller för övrigt detsamma som min schematiska sverigeinventering givit vid handen: takryttarna har ofta förötts av destruktiva krafter. En oändlig forskningsuppgift förestår den eller det forskarlag, som vill tränga takryttarproblemet in på livet.

För att ändock få någon uppfattning rörande takryttarproblemen och takryttarforskningens ställning i Danmark och Norge har jag vänt mig till några kollegor i Köpenhamn och Oslo för ett uttalande i berörda ärende. På ett tillmötesgående sätt har jag vad rör Danmark fått svar från museumsinspektör Henrik Græbe vid Nationalmuseets 2. Afd. i Köpenhamn och vad Norge beträffar från antikvar Bernt C. Lange hos Riksantikvarien i Oslo.

Bild 17. Haderslev, Danmark, domkyrkan från sydväst.

Museumsinspektör Græbe skriver i brev till mig 11 dec. 1969:

»Problemet är inte så helt litet och svårt att överblicka. På flera ställen har man i takkonstruktionerna funnit spår, som tyder på takryttare. Hålles detta samman med, att de flesta klocktornen i väst härstammar från senare medeltid, är väl frågan om inte takryttare har varit mycket vanligt.

Det har inte förekommit någon takryttarforskning i Danmark. Till hjälp att få ett något så när fylligt besked om förekomsten av takryttare på danska kyrkor, kan jag endast hänvisa till Danmarks Kirker. I slutet på varje band (län eller amt) finns en konsthistorisk översikt även omfattande takkonstruktioner där ev takryttare nämns (t.ex. Sønderjylland s. 2704). Efter översikten finns ett sakregister där »Tagrytter» är upptaget, med sidhänvisningar.

För de län, som ännu inte utkommit i Danmarks Kirker, får jag hänvisa till J. P Trap, Danmark, 5.udg, Gads forlag. Ett omfattande topografiskt verk, som län för län nämner allt, som är värt att veta om varje socken. Det är en ganska omfattande och mödosam läsning; uppslagsord med sidhänvisning finns inte».

Bild 18. Dansk kyrka med kalkmålning visande S:t Thøger (Theodgar) bärande kyrka med takryttare. Efter R. Broby-Johansen.

Av det som museumsinspektör Græbe uttalar framgår att Danmark efter allt att döma haft ett rikt takryttarbestånd, men att detsamma ännu, innan materialet systematiskt genomarbetats, är svåröverblickat. Till komplikationen hör det väldiga bestånd av medeltidskyrkor som Danmark äger.

I brev av 30 dec. 1969 skriver antikvar Bernt C. Lange:

»Problemet Du legger fram for meg i Ditt brev av 8. desember har engasjert meg siden Du nevnte det i sommer, men jeg beklager å måtte meddele at det så vidt vites, ikke er behandlet her i landet tidligere. Jeg har forsøkt å samle en del mere eller mindre tilfeldige og spredte opplysninger og håper det kan være til noen hjelp.

La meg først sitere hva arkitekt Håkon Christie meddelte meg om spørsmålet: 'Takrytter har vært og er regelen i norske kirker, da vesttårn er meget uvanlig, først med kirker fra ca. 1860 ble vesttårn en inkorporert del av nybygg. Tidligere er vesttårn blitt føyet til enkelte få kirker, bare et lite mindretall av kirker hadde vesttårn før 1860'.

Arkitekt H. Christie er sammen med sin hustru, mag.art. Sigrid Marie Christie, forfatter av verket Norges kirker. Bindene om Østfold og

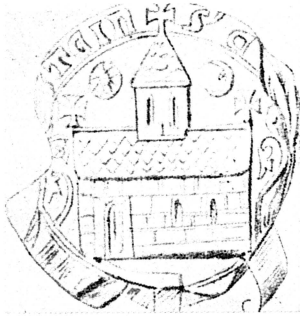

Bild 19. Utsteins kloster, Norge, dess sigill från tiden omkring 1302. Överbyggnaden över takkammen kan ange klocktorn.

Akershus fylkers kirker foreligger. Det henvises til disse. Den første som skrev om våre kirker er tidligere riksantikvar Harry Fett. Det kan henvises til: Norges kirker i middelalderen, Kra. 1909, og Norges kirker i det 16.de og 17.de aarhundre, Kra. 1911. Her er en del stoff å finne, men ikke på langt nær uttømmende. Jeg gjør oppmerksom på avb. i første bok av Utstein klostets segl fig. 55 s. 29, hvor han kaller kirketårnet for takrytter. Dette er neppe riktig, da kirken har et sentralt stentårn den dag i dag og det er vel nærmest det som er gjengitt.

Et enestående eksempel på de to tårntyper ved siden av hverandre finnes gjengitt på et gammelt prospekt fra 1700 årene av Søsterkirkene på Gran, hvor den ene har stentårn på midten, den andre tjærebredd takrytter. Begge har siden brent, så deres tårn og tak i dag er nyere.

Likesom Utsteinseglet viser relieffet av Oslo 1567 på Fredrik IIs sarkofag den nå forsvunne Hallvardskirken med takrytter, men det er utvilsomt det gamle sentraltårnet av sten.

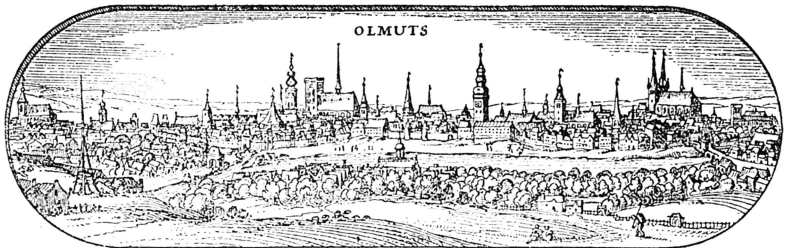

Bild 20. Staden Olmüts, Mähren, teckning från 1600-talet. Efter Comenius. Både höga västtorn och låga takryttare ses omväxla på stadens kyrkor.

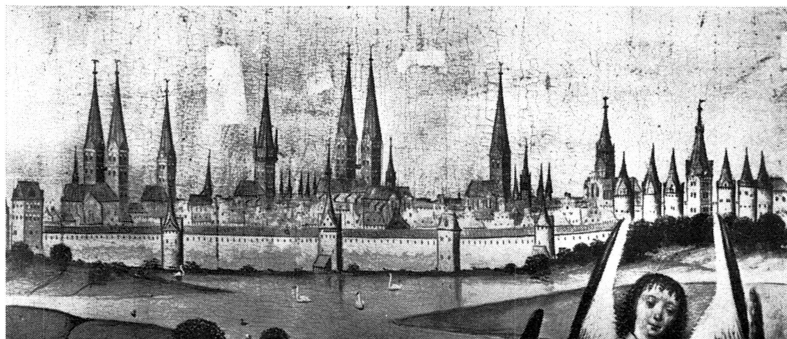

Bild 21. Lübeck, Tyskland, stadsbild med dess många kyrkor, målning från 1400-talet. Bilden visar i huvudsak de många kyrkornas mäktiga västtorn; man lägger även märke till ett antal takryttare.

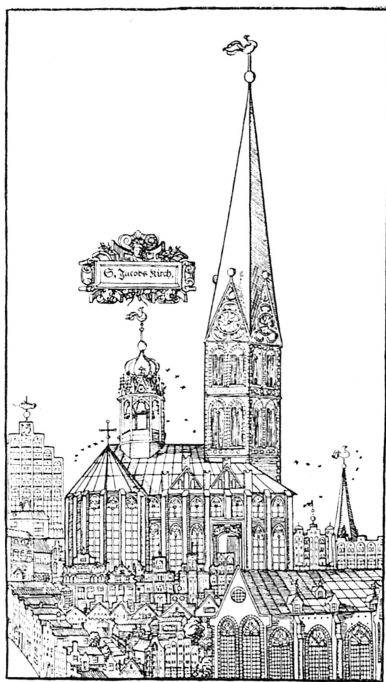

Bild 22. Lübeck, Tyskland, St. Jacobs kyrka, med långhusets östparti krönt av en kraftig tornkonstruktion med klockor. Efter Denkm., Lübeck.

Bild 23. Doberans cistercienskyrka, Tyskland, med dess takryttare över korsmitten. Kyrkan nära Uppsala domkyrkas storlek.

På Mitter Lunds prospekt fra 1745 av Christiania sees Hospitalkirken og Gamle Aker kirke med 'riktige' takryttare, men de kan vanskelig, p. g. a. branner, være fra middelalderen, selv om kirkene er det. Scholæus' stikk av Bergen fra ca. 1580 viser den nå forsvunne St. Martins kirke med takrytter og den etterreformatoriske Domkirke, opprinnelig klosterkirke, med et tilsvarende, men større tårn, den gang nylig tilføyet. Kirken har nå vesttårn.

Maschius' stikk av Trondhjem fra 1674 viser Vår Frue kirke med takrytter, den har nå også vesttårn.

En tegning fra ca. 1835 viser Bodin kirke med takrytter på uvanlig plass, overgang kor/skib, kirken fikk senere vesttårn, men takrytteren er nå gjenreist. To gamle tegninger fra 1759 av Trondenes kirke ved Harstad viser kirken med to takryttare, en midt på skibet og en lengst vest. Kirken er nå uten, isteden støpul på marken. Den ene tegning synes å vise vesttårn, men det er vestveggen som er utbrettet.

Bild 24. Fransk landskyrka, Cordesse (S. et. L.), med takryttare över långhusets östra del. Ljudhållet i takryttarhuset synes ange att takryttaren uppbär klocka eller klockor. Foto Ola Ehn.

Takryttare både forsvunne og eksisterende kan studeres i: Tegninger samlet eller utført av Gerhard Schønning 1770 årene, Festskrift til Erling Gjone 1968, utgitt av Fortidsforeningen. En interessant detalj er kirkesignaturen på de medfølgende kartene, der brukes kirke med vesttårn. Men på andre gamle kart er kirke med takrytter gjennomført som signatur uten at dette i noen av tilfellene behøver gjengi den angjeldende kirke.

På en almissetavle i Giske kirke er en modell av stenkirken, hvor spor etter en avbrudt takrytter kan sees, men tavlen er visstnok fra 1700 årene, da kirken ble gjenreist.

Et gravstensfragment i Nidaros domkirkes krypt og et segl fra Maria-kirken i Oslo viser kirkemodeller med midttårn, som kan oppfattes som takryttare, om enn noe tvilsomme.

Stavkirkenes takryttare er et problem for seg. Der finnes nå en del litteratur om dette emne, nå senest Roar Hauglids bok i år. Jeg gjør særlig oppmerksom på en artikkel av arkitekt Kristian Bjerkenes: Romansk og gotisk i våre stavkirker, Fortidsforeningens årsbok 1944. Hvorvidt takryttare er opprinnelig eller ikke for stavkirkenes vedkommende diskuteres her.

Det er i alle fall verd å legge merke til at både stavkirker og stenkirker istedenfor takrytter like gjerne kan ha hatt et kors mellom de

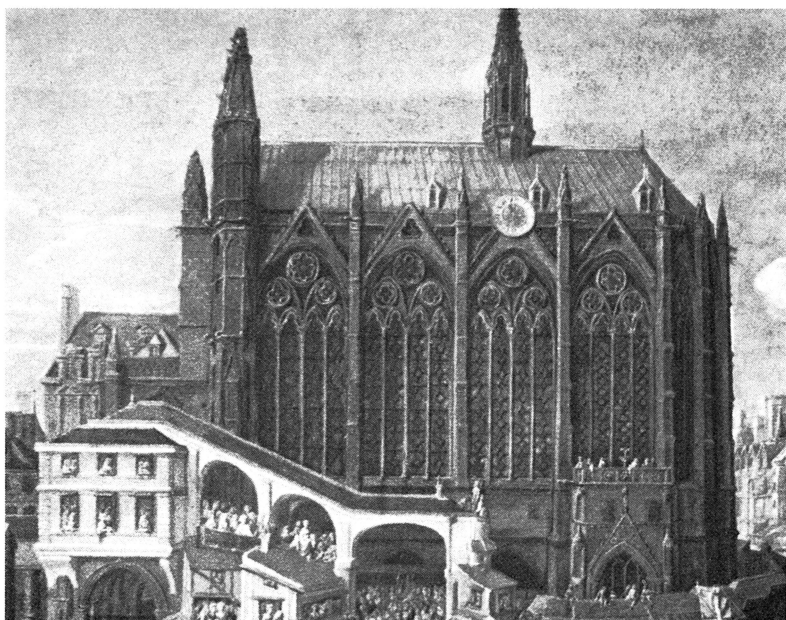

Bild 25. Sainte Chapelle, Paris, målning från 1715. Kyrkan kröns av en takryttare, som suppleras till ett tretal med de västgaveln omgivande turellerna.

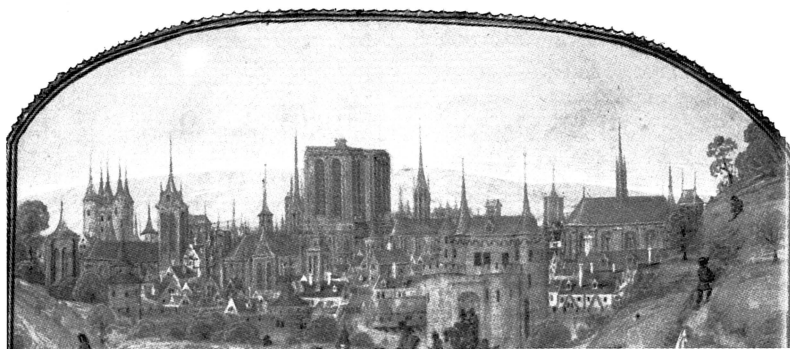

Bild 26. Fransk stadsbild, Paris, målning från 1400-talet av Jean Fouquet. Bilden visar torn av skilda höjder och valörer, bland dem även takryttare.

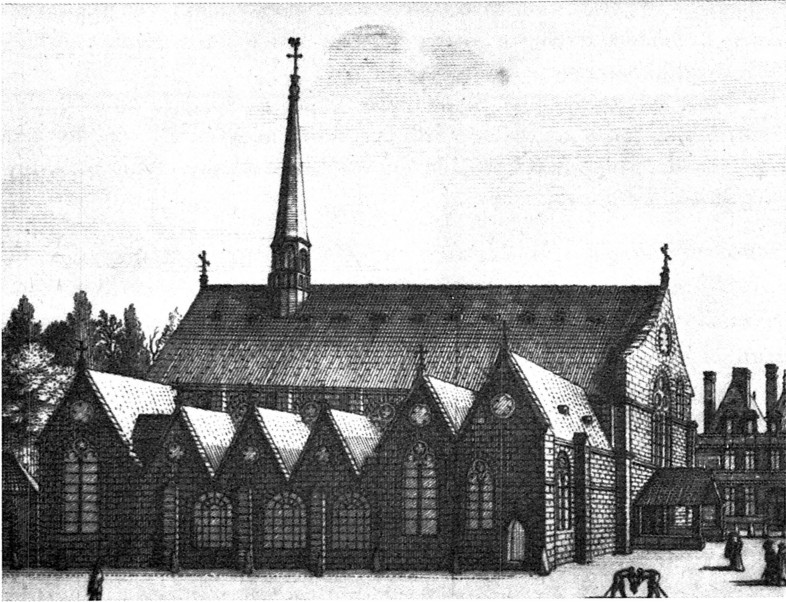

Bild 27. Kartusianklostret Vauvert, Paris, nu rivet; klosterkyrkan byggdes 1326.

Bild 28. Holland, Haarlem, kyrkan vid »Grote Markt» med takryttare över korsmitten.

drageprydede gavler, sml. våre relikvieskrin, T. Kielland: Vår guldsmedskunst i middelalderen, og segltegning fra Namdalen i Namdalens historie av Jørn Sandnes på omslaget og s. 253.

Tilslutt vil jeg henvise til fru Siri Dahlback, Solåsen, Kråkerøy pr. Fredrikstad, datter av avdøde arkitekt Wilhelm Swensen, som før han døde hadde påbegynt et arbeide om gotiske kirketårn. Hun skal visstnok forsøke å fullføre dette.»

För vi blicken från Norden ut över Europa kan med ens det uttalandet göras, att dess takryttarmaterial är oöverskådligt. Takryttarkyrkor finns praktiskt taget överallt. Ett rikligt material från äldre tid föreligger i de bekanta stadsvyerna i ett otal samlingsverk; man ser där högresta kyrktorn omväxla med mera blygsamma takryttare. Lätt kan konstateras att takryttarna oftast förekommer över ordenskyrkor eller mindre, kapellartade kyrkor.

I min studie stannar jag vid en restriktiv bildserie över några stadsvyer från bl. a. Tyskland, Frankrike och Holland.

Ofta gäller, där takryttare förekommer, även vad rör Nordens övriga länder och de europeiska länderna i övrigt, att takryttaren haft uppgift som klockbärare. Särskilt är så fallet där vederbörande kyrka *endast* haft takryttare. Något olika kan förhållandet ställa sig då det gäller kyrkor med västtorn. Då kan takryttaren över korsmitten ofta stå som arkitektonisk livgivare eller som höjdsträvande symbol; klockbäraruppgiften är merendels hänvisad till västtorner eller västtornen.

Ett mycket stort antal takryttare har åverkats av tiden och därför försvunnit. Helinventering av takryttarkyrkorna inom de stora europeiska konstområdena måste fördenskull omfatta inte bara bevarade monument utan även sådana, som endast känns fragmentariskt, dokumentariskt eller i äldre bild.

KOMMENTAR OCH LITTERATUR

Vid mina forskningar om takryttaren på kyrkor på norra mälärstranden och i landet i övrigt har jag haft förmånen att få diskutera berörda problem med ett flertal institutioner och personer, som är insatta i arkitekturhistoriska frågor. Först nämner jag tacksamt Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, som ställt allt sitt material till förfogande.

Särskilt vill jag nämna Ragnhild Boström och Erland Lagerlöf. Mitt tack går även till Iwar Anderson, Ivar Schnell, Sven Dalén, Gösta Lindström, Sven Carlsson (†), Rune Norberg, Arild Karlén, Gösta Larsson, Ingeborg Wilcke-Lindqvist, John Söderberg, Sigurd Wallin (†), Liliane Taube, Sven Jönsson, Johan Palm och Lars Gezelius.

Jag har även, som av det ovanstående framgått, haft förmånen att få diskutera takryttarnas problem med museumsinspektör Henrik Graebe på Nationalmuseet i Köpenhamn, antikvar Bernt C. Lange hos Riksantikvarien i Oslo och med fil. dr C. J. Gardberg vid Åbo stads historiska museum. Även till dem vill jag framföra mitt stora tack för de svar de vänligast lämnat på några av mig framställda frågor.

Det förefaller, så egendomligt det än kan låta, som om mina studier stod som någon slags inledning till en takryttarforskning på nordiskt område. Detta har gjort att det ej blivit mig möjligt att självständigt göra några uttalanden utanför det svenska området. I avdelningen 4 framgår mer än tydligt att jag nödgats stanna enbart vid vissa antydningar och några kollegors yttranden.

Min mening hade tillika varit att ytterligare genomgå svenskt, äldre publikationsmaterial, såsom Erik Dahlbergs teckningar m. fl., men då även ett dylikt företag visar sig vara nog så mödosamt, får jag som en slags kompensation peka på det lyckliga förhållandet att samtliga Erik Dahlbergs originalteckningar till Sueciaverket nu utges, varför för takryttarforskningen intresserade där kan göra egna iakttagelser i samband med resp. kyrkas byggnadshistoriska undersökning. Av Dahlbergs teckningar har, när detta skrives, tre band utkommit och det fjärde och sista är att förvänta inom en snar framtid. Ävenså torde ett rikt material i vårt ämne föreligga i övrigt teckningsmaterial, som kan ligga fördolt i enskilda arkiv, vidare i lantmäterikartor och andra kartor, som alltemellan vid kyrkplatsen utmärker kyrkan i perspektiv och då någon gång med takryttare.

Slutligen må ännu en gång påpekas att rester av takryttare kan finnas i många kyrkor, både på inländskt och utländskt område, och att syneprotokoll och andra skriftliga urkunder i ett flertal fall kan vittna om takryttares förekomst i äldre tid och när densamma av någon anledning togs bort.

Beträffande takryttaren på dominikanmunkkyrkan i Sigtuna, avtecknad av Erik Dahlberg på 1680-talet (se årsboken *Uppland 1966*, s. 56 bild 48), kan meddelas att nämnda takryttare omnämnes i en rese-skildring från 1591. Det sker hos Erich Lassota von Steblau (se litteratur-

förteckningen på Scottin) i hans dagbok för 3 aug. 1591 i följande form: »Sighthuna, ein Uhralte Stadt — und Sein darinnen noch funff Kirchen, unter deren die furnembste so von Ziegelsteinen aufgebauet, und gedecht, auch eine spitze mit kupffer hat, ein Prediger Closter gewesen —».

Alm, Henrik, Vendels kyrka; Upplands kyrkor, 12, Uppsala 1947.

Berefelt, Gunnar, Bilder från en Mälarfärd 1688, Gripenhjelm's Mälarkarta och dess vyer; Acta bibliothecae regiae stockholmiensis, III, Stockholm 1966.

Berthelson, Bertil, Studier i birgittinerordens byggnadsskick, I, Lund 1946.

Beskow, Hans, Bidrag till studiet av övre Norrlands kyrkor, 2. uppl; särtryck ur årsboken Norrbotten 1953 och 1954, Luleå 1955.

Björklund, Stig, Evertsbergs kapell i folktradition och gamla urkunder, Älvdalen 1960.

Boëthius, Gerda, Stora Kopparbergs kyrka; i Sveriges Kyrkor, Dalarna, bd II: 1, volym 52.

— Torsångs kyrka; ib, bd I: 3, volym 37.

Boström, Ragnhild, Petrus Törnnewall och Ölands kyrkor; Fornvännen 1959

— J. H. Rhezelius' resedagböcker, Några randanmärkningar; i Konsthistoriska Studier tillägnade Sten Karling, Stockholm 1966.

— Kyrkor på Öland, Översikt av de skriftliga källorna; i Sveriges Kyrkor, Öland, bd I: 1, volym 108, Stockholm 1966.

— Böda och St Olof; i Sveriges Kyrkor, Öland, bd I: 2, volym 116, Uppsala 1968.

— Högby kyrkor; i Sveriges Kyrkor, Öland, bd I: 3, volym 119, Uppsala 1968.

— Källa kyrkor; i Sveriges Kyrkor, Öland bd I: 4, volym 128, Uppsala 1969.

Bringéus, Nils Arvid, Klockringningsceden i Sverige; Nordiska museets handlingar 50, 1956.

Broby-Johansen, R, Den danske Billedbibel i kalkmalcrier, 3 opl, Köpenhamn 1960.

Bygdén, Artur, Sankt Eriks skrin genom tiderna; i Erik den helige, Historia, Kult, Reliker, studier utgivna under red. av Bengt Thordeman, Stockholm 1954.

Cnattningius, Bengt, Linköpings domkyrka, Några byggnadshistoriska notiser från 1959–1961 års restaureringsarbeten; i Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum 1962–1963.

Cornell, Henrik, Norrlands kyrkliga konst under medeltiden, Uppsala 1918.

Curman, Sigurd, Klosters byggnadskonst; i Svensk konsthistoria, utg. av Axel L. Romdahl och Johnny Roosval, Stockholm 1913.

Dahlberg, Erik, Originalteckningarna till Svecia antiqua et hodierna, II, Upp-

- land, Stockholm 1966; III, Svealands återstod, Norrland och Åland, Stockholm 1968.
- Erixon, Sigurd, Takhuv och takkam; i *Fataburen* 1938.
- Fischer, Ernst, Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden; Västergötland A: 2, Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning, Uppsala 1920.
- Grau, Olof, »Hushålds Anmärkningar», 1748; i *Upplands fornminnesförenings tidskrift VIII*, bil (1919).
- »Beskrifning öfwer Wästmanland», 1754. (Nytryckt utg. av Vestmanlands läns Tidning, 1904.)
- Gödel, Vilh, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1930.
- Holmbäck, L. M., Klockor och klockringning, Malung 1951.
- Högberg, Folke, Medeltida absidkyrkor i Norden, En studie särskilt anknuten till Västergötland; i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*, Sjätte delen, Femte hft, Skara 1965.
- Johansson, Hilding, Ritus Cisterciensis, Studier i de svenska cisterciensklosters liturgi; *Bibliotheca theologiae practicae*, 18, Lund 1964.
- Kjellberg, Carl M., Några blad ur Uppsala domkyrkas äldre byggnadshistoria; *Upplands fornminnesförenings tidskrift*, h. 17 (1895).
- Lagerlöf, Erland & Svahnström, Gunnar, Gotlands kyrkor, En vägledning, Uddevalla 1966.
- Lamm, C. J., C. J. F. Plagemanns resor i Norrland, Dalarna och Västmanland samt på Gotland Åren 1833–1856, Text och bilder utg. och kommenterade av *Carl Johan Lamm*; bd I, Text, Lund 1944; bd II, Planscher, Lund 1942.
- Lenk, Torsten, Johan III:s Salvator och Agnus Dei; i *Livrustkammaren*, volym VII: 2, Stockholm 1955.
- Lundberg, Erik, Byggnadskonsten i Sverige, I, Medeltiden 1000–1400, Stockholm 1940.
- Olsson, Martin, Riddarholmskyrkan, I, Byggnadshistoria; *Sveriges Kyrkor, Stockholms kyrkor*, bd II, hft 1, Stockholm 1928.
- Erik Dahlbergs bilder av Kalmar gamla stad och deras värde som historisk källa; i *Fornvännen* 1968.
- Rhezcius, J. H., Monumenta uplandica, Resanteckningar från åren 1635, 1636, 1638 och 1641 utg. av *C. M. Stenbock & Oskar Lundberg*; *Upplands fornminnesförenings tidskrift* bd 7, bil. (1915–1917).
- Romdahl, Axel L., Domkyrkor och stadskyrkor; i *Svensk konsthistoria* utg. av Axel L. Romdahl & Johnny Roosval, Stockholm 1913.
- Roosval, Johnny, Den baltiska Nordens kyrkor, Stockholm 1924.
- Den gotländske ciceronen, 2. utökade uppl., Stockholm 1950.
- Medeltida landskyrkor; i *Svensk konsthistoria* utg. av Axel L. Romdahl & Johnny Roosval, Stockholm 1913.
- Salvén, Erik, Bonaden från Skog, Undersökning av en nordisk bildvävnad från tidig medeltid, Stockholm 1923.

- Schnell, Ivar, Kyrkorna i Södermanland, Nyköping 1965.
- Schück, Henrik, Johan Hadorph, Minnesteckning, Stockholm 1933.
- Scottin, R., Tagebuch des Erich Lassota von Steblau (1572-1594), Halle 1866.
- Sundquist, Nils, Klostren inom Uppsala ärkestift; i Julhälsning till församlingarna i ärkestiftet, 1945, Uppsala 1945.
- Biskopskulla kyrka; Upplands kyrkor, 91, 1957.
- Domkyrkan i Uppsala och klosterkyrkan i Vadstena; Upsala Nya Tidning, 6 febr. 1967.
- Tegelsmora kyrka; Upplands kyrkor, 129, Uppsala 1967.
- St Ilians kyrka och Franciskanklostret, Två byggnadsminnen från det medeltida Enköping, Enköping 1965.
- Gotiska kyrkor på norra mäljarstranden med takryttare, 1, Landskyrkor och ordenskyrkor; i årsboken Uppland 1966, Uppsala 1967.
- Gotiska kyrkor på norra mäljarstranden med takryttare, 2, Takryttarkyrkor i det övriga Sverige; i årsboken Uppland 1967/68, Uppsala 1968.
- Gotiska kyrkor på norra mäljarstranden med takryttare, 3, Takryttaren som klocktorn. — 4, Liten utblick över Norden och Europa; i årsboken Uppland 1970.
- Gotiska kyrkor på norra mäljarstranden med takryttare. (Studierna 1966, 1967/68 och 1970 sammanförda i en volym), Uppsala 1970.
- Svahnström, Gunnar, se Lagerlöf, Erland
- Söderlind, Stefan, Restaurering av Uppsala domkyrka, Förslag utgivet av Uppsala domkyrkas restaureringsakkunniga; Statens offentliga utredningar 1956: 3, Stockholm 1956.
- Thordeman, Bengt, Sigtuna, Stockholm 1926.
- Vennberg, Erik, Johan Hadorphs resor: Afritningar af kyrkor och kyrkovapen i Uppland 1676-1685; i Arkiv för svensk konst- och kulturhistoria, volym I, Stockholm 1917.
- Wilcke-Lindqvist, Ingeborg, Estuna kyrka; i Sveriges Kyrkor, Uppland, bd V: 6, volym 110, 113.
- Åmark, M., Upplands medeltida kyrkklockor; i Upplands fornminnesförenings tidskrift, hft 38 (1923).
- Sveriges medeltida kyrkklockor, Uppsala 1960.
- Dalarnas kyrkklockor nu och fordom; Dalarnas Hembygdsförbunds skrifter, 4, Stockholm 1928.
- Kyrkklockor, klockare och klocksägner i Dalarna, Stockholm 1928.
- Boglösa kyrka, 2 uppl., Upplands kyrkor LXI, Uppsala 1963.
- Östman, Nils, Förteckning öfver Stockholmsbilder, Femtonhundredatalets Stockholmsbilder; i Samfundet S. Eriks årsbok 1911, Stockholm 1911.
- Förteckning öfver Stockholmsbilder, II, Sextonhundredatalets Stockholmsbilder till och med 1660 och deras efterbildningar; i Samfundet S. Eriks årsbok 1914, Stockholm 1914.